

साहित्यिक समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धति: सैद्धान्तिक परिचर्चा^१

मुकुन्द घिमिरे

कोसी सेन्ट जेम्स कलेज, इटहरी

इमेल: ghimiresir27@gmail.com

लेखसार

यस लेखमा रचनाको समाजशास्त्रीय आयतन र समाजशास्त्रको वस्तुगत आयतन खोज्ने उद्देश्यले कृतिको वस्तुता र समाजशास्त्रको वस्तुताको समवेत र अलग सिंहावलोकन गरिएको छ । समाज र जीवनको विविधता नै साहित्यको कच्चा पदार्थ हो । व्यक्ति सामाजिक हुनको नाताले उसका स्रष्टा र द्रष्टा दुबै व्यक्तित्व पनि यसैबाट निर्माण हुन्छन् । स्रष्टाले सिर्जना गरेको कृतिभित्र प्रत्यक्ष रूपमा समाजशास्त्र हुन्छ । जसरी तोरी प्रत्यक्ष हो तर तोरी तोरीमात्र होइन त्यसले आफूभरि तेल बोकेको हुन्छ जो पेलेपछिमात्र हामी पाउँछौं यसै गरी यस लेखमा साहित्यमा सन्निहित समाजशास्त्रको खोज गर्ने विधि वा पद्धति प्रस्तुत छ । यसमा ऐतिहासिक, तुलनात्मक एवम् प्रकार्यात्मक पद्धतिको परिचय र चर्चा गरिएको छ । समाजशास्त्रीय अध्ययनका मापदण्ड र मूल्यहरूको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा समाज, जीवन र मनोविज्ञान कृतिमा खोज्न सकिने र कृतिबाट फेरि समाजशास्त्र खोज्न सकिने सैद्धान्तिक धरातलको चर्चा गरिएको छ । रचनाकारले साहित्यका विभिन्न विधामा अपना अनुभूतिको प्रकटीकरण गर्छ । यस सन्दर्भमा उसले आफू बाँचेको युग, भोगेको जीवन र उसका अनुभूति समाजका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, यथार्थ र मनोविज्ञान उसका रचनामा सुषुप्त वा प्रकट रूपमा पनि रहन्छ । कृतिबाट समाजको यही अन्तर्सम्बन्धको खोजी नै साहित्यको समाजशास्त्र हो । अफ स्पष्ट शब्दमा भन्दा साहित्यिक कृतिभित्रबाट समाजशास्त्रको खोजी गर्नु नै साहित्यको समाजशास्त्र हो । साहित्यको समाजशास्त्र खोज्ने क्रममा साहित्यभित्र रहेको प्रजाति, युग र पर्यावरण, संस्कृति, संरचना र भाषिक शृङ्खला, विश्वदृष्टि, स्रष्टा र द्रष्टाबीचको अनुभूतिको संरचना र भाषिक अवस्थाको खोज अनुसन्धान साहित्यमा गरिन्छ । यो खोज र अनुसन्धान नै साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन हो । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि ऐतिहासिक, तुलनात्मक र प्रकार्यात्मक पद्धतिको प्रयोग मूलभूत रूपमा गर्न सकिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि 'साहित्य समाजको ऐना हो' भन्ने दर्पण सिद्धान्त र 'साहित्य समाजको समीक्षा हो' भन्ने समीक्षा सिद्धान्तका पक्षपाती दुई शाखा छन् । यसका मूल अभियन्ता मेडम डे स्तेल, इपिली तेन, रबर्ट स्कार्पिट, लियो लावेन्थल, लुसिए गोल्डम्यान र रेमन्ड विलियम्स हुन् ।

शब्दकुञ्जी : अनुभूति, संरचना, प्रजाति, विश्वदृष्टि, दर्पण सिद्धान्त, समीक्षा सिद्धान्त

परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाज आर्थिक, नैतिक, सामाजिक, भौतिक आदि विषयको अन्तर्सम्बन्धमा निर्मित हुन्छ । अर्थात् समाज सामाजिक अन्तर्सम्बन्धको जालो हो । मानिसको समाजसितको साहचर्य, समाज विकासमा उसको सम्बन्धले सिर्जना गरेको परिणति एवम् त्यसबाट विकास भएको समाजविकास प्रक्रियाको अध्ययन गर्नु समाजशास्त्रको अभीष्ट हो । समाजशास्त्रले मानवीय

आचार-व्यवहारको समग्र क्रियाकलापको अध्ययन गर्छ । यसरी समाजशास्त्रलाई समाजमा विद्यमान आर्थिक, भौतिक, नैतिक, धार्मिक, मनोवैज्ञानिक आदि विषयको समग्रमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने विषय मानिन्छ ।

समाजशास्त्रका जन्मदाता अगस्त कोम्त (August Comte) हुन् । उनले ल्याटिन शब्द 'सोसाइटस' (Soietus) र 'लोगोस' (Logos)को अन्वय गरी सोसियोलोजी (Sociology) शब्दको जन्म दिएका हुन् ।

¹ Submitted on 2022, May 15
Peer Reviewed on 2022, June 4
Accepted on 2022, July 3

ल्याटिन शब्द सोसाइटीसको अर्थ 'समाज' र लोगोसको अर्थ 'विज्ञान' भन्ने हुन्छ । सोसियोलोजीको नेपाली रूपान्तर समाजशास्त्र हो । समाजशास्त्र मानवीय सामाजिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित रहेकाले यसको सामाजिक संरचनाका विभिन्न शाखाहरूसित घनिष्ठ सम्बन्ध रहनु स्वाभाविक हुन्छ । समाजमा अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, नीतिशास्त्र एवम् अन्य भौतिक शास्त्रहरूसमेत आ-आफ्नै किसिमले आफ्ना विषयक्षेत्रभित्र अध्ययन गरिरहेका हुन्छन् । यी सम्पूर्ण शाखाहरूको समन्वय गरी एकै ठाउँमा राखेर अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्य समाजशास्त्रले गर्छ भने साहित्यसित समाजशास्त्रका यिनै विषयहरूको अन्वय गरी गरिने वैज्ञानिक अध्ययन पद्धति साहित्यको समाजशास्त्र हो ।

साहित्यको समाजशास्त्रको मुख्य उद्देश्य समाजसित साहित्यको सम्बन्धको खोजी गर्नु र त्यसको व्याख्या-विश्लेषण गर्नु हो । समाजसित साहित्यको सम्बन्ध सरल हुँदैन । यसका आफ्नै खाले विधागत विशेषता र प्रवृत्तिहरू हुन्छन् । व्यक्ति-व्यक्तिको मेलबाट परिवार र परिवार-परिवारको समूहबाट समाजको निर्माण हुने गर्छ । त्यही समाजभित्रको व्यक्ति स्रष्टा वा सर्जक हुन्छ । स्रष्टा वा सर्जक आफू जन्मिएको वा हुर्किएको समाज तथा वातावरणको विरोधी नै भए पनि उसमा रहेको विरोधको आयाम खोज्न समेत समाजबाहिर जानु पर्दैन । डी. आर सचदेवले समाजशास्त्रद्वारा नै समाजको वास्तविक र वैज्ञानिक अध्ययन सम्भव हुने बताएका छन् (सचदेव, १९७९, पृ. ३०) यस आधारमा साहित्यमा कृतिको वैज्ञानिक अध्ययन साहित्यको समाजशास्त्रले मात्र गर्न सक्छ भन्न सकिन्छ ।

एकातिर समाजकै उत्पादनका रूपमा व्यक्ति स्रष्टा वा द्रष्टा हुन्छ भने अर्कोतिर व्यक्ति समूहले निर्माण गरेको समाज हुन्छ । कला-साहित्य, ज्ञान-विज्ञान सम्पूर्ण मानवीय चिन्तनका उपज हुन् र मानवीय चिन्तनलाई अनुकूलन वा प्रतिकूलन गर्ने संस्था समाज हो । पाण्डे (१९८९)को रायअनुसार साहित्यिक रचना एक सामाजिक कर्म हो, कृति एक सामाजिक उत्पादन । तर साहित्यको रचना व्यक्तिले गर्छ । यसकारण समाजसित साहित्यको सम्बन्ध बुझ्नका लागि व्यक्तित्वको ठोस ऐतिहासिक सम्बन्धको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । जो साहित्यलाई

असामाजिक वा वैयक्तिक ठान्छन् तिनीहरूको समेत समाजसित एक प्रकारको सम्बन्ध हुन्छ । समाजको आलोचना गर्ने वा समाजबाट विद्रोह गर्ने साहित्यको समेत समाजसँग आफ्नै किसिमको सम्बन्ध हुन्छ (पृ. १३) । समाज र साहित्य एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित छन् । साहित्यबिनाको समाज हुन सक्ला तर समाजबिनाको साहित्य हुन सक्दैन । त्यसैले समाज र साहित्यलाई नबुझी र त्यसको सतह पहिचान नगरी साहित्यको अध्ययन विश्लेषणबाट समाजको वास्तविकता खुट्ट्याउन सकिन्न । त्यसैले सामाजिक यथार्थबाट साहित्य र समाजको अध्ययन राम्रोसित हुन सक्छ । साहित्य र समाजशास्त्रको अध्ययन गर्न साहित्य एवम् समाजका अन्तर्सम्बन्धको महत्त्वलाई ध्यानमा राख्नु जरूरी हुन्छ ।

साहित्यको समाजशास्त्र साहित्य र समाजशास्त्रको अन्वयबाट बनेको छ (गुप्ता, १८२, पृ. ६०) । साहित्य जीवनको अभिव्यक्ति हो जो द्रष्टाको मस्तिष्कमा निर्मित संरचनाभित्रको स्वरूपमा आधारित हुन्छ । साहित्यमा अभिव्यक्त विषयहरू समाजकै मानवजीवनको घात-प्रतिघात, विश्वास, आस्थाजस्ता अनगिन्ती विषयहरूको आयतनभित्र रहन्छन् । जुन समयमा समाजशास्त्रीहरूको जन्म भएको थिएन, त्यस युगका समाजशास्त्रीहरू वास्तवमा साहित्यकारहरू नै थिए (गौतम, २०५०, पृ. ३६) । समाजशास्त्रमा समाज नै अध्ययनको केन्द्रविन्दु हुन्छ । व्यक्तिले समाजका लागि जति दिइरहेको हुन्छ, समाजबाट उसले त्योभन्दा बढी नै पाएको हुन्छ । यसरी समाजशास्त्रले व्यक्ति मूल्यलाई भन्दा सामाजिक मूल्यलाई सुदृढ देखाउँछ । समाजमा प्रचलित राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौतिक, सांस्कृतिक एवम् वातावरणले व्यक्तिलाई कसरी खास दिशा दिएर अनुकूलन गर्छन् भन्ने कुरा समाजशास्त्रबाट बुझेर साहित्यमा त्यसको रूपरेखा खोजिन्छ । नगेन्द्र (१९८२)को भनाइमा साहित्य व्यक्त रूपमा हुन्छ, तर अव्यक्त रूपमा कृतिका पछाडि कृतिकारको सामाजिक व्यक्तित्व र समाजिक व्यक्तित्वका पछाडि कृतिकार व्यक्तित्वको निर्माण गर्ने सामाजिक परिवेश आएको हुन्छ (पृ. ४) । साहित्यको समाजशास्त्रको लक्ष्य कृतिको व्याख्या गर्नु मात्र होइन, कृतिको व्याख्या अन्य समालोचना पद्धतिमा पनि हुन्छ । पाण्डेय (१९८९)को मान्यतानुसार साहित्यको

समाजशास्त्रको लक्ष्य साहित्यिक कृतिको सामाजिक अस्मिता रचनाको सामाजिक सन्दर्भ तथा सामाजिक अस्तित्वबाट निर्मित हुन्छ । (पृ. xii) रचना पाठकसम्म पुग्दा यसले एउटा लामो आर्थिक, सांस्कृतिक प्रक्रियामा गुञ्जनुपर्ने भएकाले बिचमा आउने उतारचढाव पार गरेपछि मात्र कृतिले साहित्यको रूप धारण गर्छ भन्ने उनको धारणा छ । लेखनलाई साहित्य बनाउने यो प्रक्रियाको विश्लेषण अन्य आलोचना पद्धतिमा नभई साहित्यको समाजशास्त्रमा मात्र हुन्छ भन्ने उनको धारणा छ (पाण्डेय, १९८९, पृ. xii) । यसरी कृतिबाट सामाजिक अवस्थाको अध्ययन र सामाजिक व्यवस्थाभित्रबाट कृतिको अध्ययन गर्ने दोहोरो सम्बन्धलाई समाजशास्त्रीय अध्ययनको मूल कसी मानिन्छ । समाजबाट लेखकले कच्चापदार्थ लिने र पुनः समाजलाई प्रशोधित वस्तु दिने कार्य साहित्यमार्फत् गरिन्छ । साहित्यकारले समाजमा के देख्यो ? समाजबाट लिएर आफ्नो प्रतिभाले के कति प्रतिभालाई के कति प्रशोधन गर्‍यो र उसले समाजलाई के दियो ? आदि विषय साहित्यको समाजशास्त्रले नै अवगत गराउँछ । लरेन्स र उड (ई. १९७२)का विचारमा समाजशास्त्री र साहित्यकार एउटै कुरा लेख्दछन् । तर लेखनका ढाँचामा मात्र फरक हो (पृ. ११)। त्यस्तै त्रिपाठी (२०३६) साहित्यको समाजशास्त्रीय विश्लेषणले रूप र मूल्यलाई भन्दा कृतिमा अन्तर्निहित समाजको विश्लेषण गर्ने व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक प्रयोजनमा केन्द्रित ठान्दछन् (पृ. १५२) ।

साहित्यको समाजशास्त्र मार्क्सवाद, फ्रायडवाद तथा संरचनावादका कतिपय मूल्य र मान्यताहरूप्रति निकटता राख्छ । बराल (२०५६)को तर्कअनुसार साहित्यको समाजशास्त्रको केही कुरा मार्क्सवादबाट, केही कुरा फ्रायडवादबाट र केही कुरा संरचनावादबाट लिएर नयाँ किसिमको साहित्यिक समाजशास्त्रको विकास गर्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । तर पनि साहित्यको समाजशास्त्र मूलतः प्रत्यक्षवादी, विधेयवादी र मीमांसावादी धारामा विभाजित भएको छ (पृ. ६५-६६) । साहित्यको समाजशास्त्रको वर्तमान सन्दर्भमा स्कार्पिटले विधेयवादको प्रतिनिधित्व गर्छन् भने रेमन्ड विलियम, एडमन्ड विल्सन, लियो लावेन्थल, जेन अफ उल्फ तथा गोल्डम्यान प्रवृत्तिले मीमांसावादी समाजशास्त्रको प्रतिनिधित्व गर्छन् । लियो

लावेन्थल फ्रायडीय दृष्टिकोण लगाएर संस्कृतिको विश्लेषण गर्छन् भने उनमा फ्रायडवादका अतिरिक्त मार्क्सवाद, संरचनावाद तथा शैलीविज्ञानको प्रभाव पनि न्यूनाधिक रूपमा विद्यमान छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रको अध्ययनको पूर्वचेष्टा भिको (Vico) बाट भएको पाइन्छ । उनले होमरका महाकाव्यहरू इलियड र ओडिसी लाई सामाजिक एवं भौतिक पर्यावरणसित जोडेर हेर्ने प्रयत्न गरेका छन् । एलिजावेथ तथा टाम्बन्सलले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको प्रारम्भ फ्रान्सेली लेखिका मेडम स्टेलाबाट भएको जनाएका छन् (गुप्ता, १९८२, पृ. ३८) । तेनले भौगोलिक एवम् ऐतिहासिक सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको परम्परा स्थापित गरेका छन् । यसरी तेनबाट प्रारम्भ भएको संस्थागत अध्ययन पद्धतिले लावेन्थल, गोल्डम्यान, रेमन्ड विलियमसम्म पुग्दा विभिन्न नवीन मान्यताहरूका साथ साहित्यको समाजशास्त्रले सुसङ्गत एवम् व्यवस्थित रूप धारण गर्न पुगेको पाइन्छ ।

यस लेखमा साहित्यको अध्ययन गरेपछि त्यसबाट उक्त कृतिमा समाजशास्त्रको कसरी प्रवेश भएको छ र कस्तो समाजशास्त्र त्यसमा पाइन्छ भन्ने कुराको समाधानको प्रयासस्वरूप सैद्धान्तिक विषयको चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसको उल्लिखित समस्याको निरूपण यसप्रकार खोज्न सकिन्छ :

क) समाजशास्त्र र साहित्यको समाजशास्त्रमा के फरक छ ?

ख) साहित्यको समाजशास्त्रको खोजी कुन पद्धतिबाट गर्न सकिन्छ ?

सैद्धान्तिक विषय भएकाले यस अध्ययनको सीमा साहित्यको समाजशास्त्रीय मानदण्ड नै हो । साहित्यमा पाइने समाजशास्त्र त्यसको वैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक, अनुभूतिजन्य सामाजिक विश्लेषण नै यस लेखको सीमा हो । जसलाई विभिन्न विद्वान्हरूका स्थापित विचारका आधारमा परिपाकसम्म सीमाङ्कन गरिएको छ ।

अध्ययन तथा विश्लेषण विधि

यस अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक संश्लेषणात्मक

पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न विद्वान्हरूका विचारहरू नै यस अध्ययन र विश्लेषणका आधार हुन् । समाजशास्त्रीय आधारको खोजीका लागि साहित्यिक तथ्य, कृति, लेखक र पाठकबिच हुने अन्तरक्रिया र साहित्यिक समाजको उत्पत्ति, निर्माण एवम् इतिहासको अध्ययन आवश्यक छ । यसमा साहित्यको समाजशास्त्रका विशिष्ट, जटिल साहित्यिक प्रक्रियाको वैज्ञानिक अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस लेखनको अभीष्ट यी पक्षहरूको सप्रमाण विश्लेषणभन्दा पनि अध्ययन सिद्धान्तको निरूपणमा केन्द्रित छ ।

साहित्यसँग समाजको अनुलोम र विलोम दुबै प्रकारको सम्बन्ध रहन्छ । अनुलोम सम्बन्धान्तर्गत साहित्यलाई समाजको दर्पण मान्ने दर्पण सिद्धान्त र साहित्यलाई समाजको समीक्षा मान्ने दुई शाखा छन् भने यस सिद्धान्तमा केन्द्रित रहेर मेडम डे स्तेल, इपिली तेन, रबई स्कार्पिट, लियो लावेन्थल, लुसिए गोल्डम्यान र रेमन्ड विलियम्सका विचारमा केन्द्रित रहेर मुख्य रूपमा यस सिद्धान्तलाई प्राण दिइएको छ । अध्ययनका क्रममा हिन्दी र अङ्ग्रेजीका पुस्तकहरूलाई नै मुख्य आधार बनाइएको छ । मेनेजर पान्डे, डीबी गुप्ता, निर्मला जैनका हिन्दी भाषाका पुस्तकहरू तथा डायना लरेन्स र एलन स्विड् उड तथा लुसिए गोल्डम्यानको अङ्ग्रेजी भाषाका पुस्तक तथा नेपाली पत्रपत्रिका र पुस्तकहरूका आलेखहरू छन् । मुख्य रूपमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने ऐतिहासिक पद्धति, तुलनात्मक पद्धति र संरचनात्मक प्रकार्यात्मक पद्धति नै मूल कसी हुन् भन्ने विषयलाई सैद्धान्तिक र तार्किक एवम् संश्लेषणात्मक निरूपण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा विभिन्न विद्वान्हरूका पुस्तक, लेखहरूलाई द्वितीयक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

विश्लेषण

साहित्यको समाजशास्त्र : पद्धति

साहित्य र समाजका अन्तर्सम्बन्धको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने विधि साहित्यको समाजशास्त्र हो । विज्ञानका आफ्नै सुसङ्गत एवम् व्यवस्थित नियम र मान्यताहरू हुन्छन् । विज्ञानले विभिन्न उपकरण र सूत्रहरूमार्फत यथार्थको खोजी गर्दछ । त्यसरी नै साहित्यका विभिन्न

विधाहरूको सामाजिक वस्तुस्थितिको अध्ययन-अन्वेषण साहित्यको समाजशास्त्रमार्फत गरिन्छ । साहित्य मानवीय अनुभव र अनुभूतिको भावनात्मक एवम् रागात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, मनोवैज्ञानिक आदिजस्ता वैयक्तिक संरचनाको अन्तर्संरचना र अन्तर्सम्बन्ध संश्लेषण भएर रहेका हुन्छन् । यस्तो विविधताले बनेको जटिल संरचनाको सम्मिश्रणभित्रबाट वैज्ञानिक रूपले सामाजिक व्यवस्था, समाज एवम् मानव व्यवहार खोज्ने कार्य सैद्धान्तिक पद्धतिको अभावमा कठिन छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन एउटा वैज्ञानिक पद्धति हो, जसका लागि निश्चित मूल्य र मानक निर्धारण गर्ने सैद्धान्तिक ढाँचा खोज्नु अनिवार्य देखिन्छ ।

साहित्यलाई अध्यात्मवादी र भौतिकवादी दुई दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिएको पाइन्छ । अध्यात्मवादीहरू आत्मालाई प्राथमिकता दिन्छन् । भौतिकवादीहरू प्रकृतिसित तादात्म्य स्थापित गर्ने प्रयत्न गर्छन् । साहित्यमा यी दुवै विचार र चिन्तनको प्रतिच्छाया पाइन्छ । साहित्यको वैज्ञानिक अध्ययनको उद्देश्य पनि यही विचार र चिन्तनको प्रभाव लेखक, कृति र पाठकमा कसरी प्रतिस्थापित भएको छ भन्ने नै हो । साहित्यलाई काव्यशास्त्रीय आधारमा विश्लेषण गर्ने परम्परा पनि साहित्यिक इतिहासमा पाइन्छ । उनीहरूले काव्यको आत्माका रूपमा रस, ध्वनि, अलङ्कार आदिलाई लिएका छन् भने साहित्यको प्रयोजन स्वान्तःसुख तथा जनहितलाई स्विकारेका छन् । काव्यशास्त्रीय मान्यताले प्रत्यक्ष रूपमा काव्यलाई सामाजिक प्रयोजन मानेको छैन । साहित्यिक फाँटमा मनोविज्ञानलाई उपयोग गरेर साहित्यलाई विश्लेषण गर्ने परिपाटी पनि जीवन्त छ । लेखकको मानसिक धरातललाई उछिनेर साहित्यमा व्यक्तिका कुण्ठा, सन्त्रास, अतृप्त एवम् दमित इच्छा र आकाङ्क्षा प्रकट भएका हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई मनोवैज्ञानिक पद्धतिका समर्थकहरूले अघि बढाएका छन् । परिवार, विवाह, संस्कार, सामाजिक सङ्घ-संस्था आदिले ल्याएका सुधार र विकासका प्रसङ्गहरू, साहित्यमा प्रतिविम्बित सामाजिक भ्रलक आदिको ज्ञान सामाजिक अध्ययनविधिबाट लिइन्छ (घिमिरे, २०५८, पृ. ३३) । संस्कृति र तत्सम्बन्धी मान्यता र त्यसले पारेको प्रभावको विषय संस्कृतिको अध्ययनबाट

खोज्ने गरिएको पाइन्छ । साहित्यलाई विगतबाट वर्तमानसम्म जोड्ने कार्य ऐतिहासिक पद्धतिबाट गरिएको पाइन्छ । साहित्यको आलोचना वा विश्लेषणमा यी विभिन्न विधिहरू उचित देखिए पनि यी मान्यताहरू व्यक्तिनिष्ठ एवम् वस्तुनिष्ठ रूपमा प्रतिस्थापित भएकाले यस आधारमा समाजवैज्ञानिक अध्ययन सम्भव देखिँदैन । यी मान्यताहरूमा साहित्यिक अध्ययनका सार्वभौम प्रणाली एवम् मान्यता छैनन् । साहित्यिक तथ्यको निरूपणका लागि क्रमबद्ध अध्ययन र प्रयोगसिद्ध आधार आवश्यक छ, तर यी कुनै पनि विधिहरू ठोस आधार प्रस्तुत गर्न सक्षम छैनन् । यी मान्यताहरूले दृष्टिकोण मात्र प्रस्तुत गरेका छन्, वैज्ञानिक पद्धतिको विकास गर्न सकेका छैनन् । त्यही अभावपूर्तिको लागि समाजशास्त्रीय पद्धतिको विकास भएको पाइन्छ ।

समाजशास्त्रका जनक अगस्त कोम्ले प्रत्यक्षवादी दृष्टिकोणको प्रयोग गर्दै सामाजिक अध्ययन गरेका छन् । कुनै व्यवस्था वा घटनालाई वैज्ञानिक अध्ययन, अवलोकन, प्रयोग, परीक्षणको आवश्यकतामा जोड दिँदै उनले धार्मिक वा तात्त्विक आधारबाट गरिने अध्ययन तथ्यात्मक नहुने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यो धारणा साहित्यका समाजशास्त्रीहरूको प्रेरणास्रोत बनेको छ । बी. डी. गुप्ताको धारणाअनुसार साहित्यिक समाजशास्त्रीहरूले कोम्लेको प्रेरणाबाट साहित्यिक रचनाका विभिन्न एकाइहरूका सम्पूर्ण व्यवस्थाको अङ्गका रूपमा अध्ययन गरेका छन्, जसबाट साहित्यको विकास, प्रगति र निरन्तरताको अध्ययनद्वारा सत्यसम्म पुग्न सकिन्छ (गुप्ता, १९८२, पृ. ८४) । फ्रान्सेली विद्वान् इमाइल दुर्खिमले 'सामाजिक तथ्य र त्यसको विश्लेषण पद्धति' शीर्षकमा एक सुसङ्गत सैद्धान्तिक मान्यता प्रतिस्थापन गरेका छन् । उनको उक्त मान्यता 'द रुल्स अफ सोसियोलजिकल मेथड' नामक पुस्तकमा पाइन्छ (गुप्ता , १९८२, पृ. ८४) । उनले तुलनात्मक पद्धतिलाई महत्त्व दिँदै घटना वा व्यवस्थाभित्र कार्यकारण सम्बन्ध हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएका छन् । बी. डी. गुप्ताको धारणाअनुसार दुर्खिमद्वारा प्रस्तुत तुलनात्मक अध्ययन-पद्धतिले साहित्यको स्वरूप, प्रभाव एवम् परिणामको अध्ययन गर्न वस्तुनिष्ठ आधार प्रदान गरेको छ (गुप्ता, १९८२, पृ. ८६) । वैयक्तिक परिवेश र सामाजिक

परिवेशको पारस्परिक प्रभावलाई तुलना र प्रतितुलनाकै आधारमा छुट्ट्याउन सकिन्छ भन्ने उनको धारणा वैज्ञानिक एवम् सुसङ्गत देखिन्छ । कार्ल मार्क्सले सामाजिक घटनाहरूलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । मार्क्सवादीहरू भौतिक वस्तु एक-अर्कामा समन्वय र सङ्घर्षका आधारमा जीवन्त रहने धारणा राख्छन् । समाज र साहित्यको सम्बन्ध पनि द्वन्द्वात्मकतामा अडिएको हुन्छ भन्ने उनीहरूको मान्यता छ । एक वस्तु वा घटनालाई अर्को वस्तु वा घटनाले प्रभावित पार्छ । मार्क्सको विचारअनुसार कुनै पनि मानसिक चेतनाको कला समेत निर्धारण गर्छ । कला साहित्यको विकासमा समाजको आर्थिक व्यवस्था र त्यसमा समयसमयमा आउने परिवर्तनको नियन्त्रण हुन्छ । मार्क्सको उक्त अवधारणाले साहित्यकारको वर्गीय स्थिति, त्यसबाट उत्पन्न हुने वैचारिक तथा सामाजिक सोचहरू आदिको विश्लेषणमा आर्थिक पक्ष एवम् वर्गीय मान्यतालाई अघि सारेको छ । यसका अतिरिक्त उनको सो मान्यताबाट कृतिको उत्पादन, वितरण तथा उपभोग प्रक्रियाजस्ता जटिल संरचनाहरूको विश्लेषणमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुगेको छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रमा साहित्यका विभिन्न विधामा रहेको सत्यको खोजी गरिन्छ । साहित्यको प्रकृति गुणात्मक परिवर्तनशील तथा जटिल हुन्छ । साहित्य मानव अनुभूतिको रागात्मक पक्ष पनि हो जसको निर्माण साहित्यिक मूल्य, आदर्श र राजनीतिक मान्यताका उत्प्रेरकहरूका माध्यमबाट हुन्छ । यसको संरचना लेखक, पाठक, प्रकाशक आदिको अन्तरक्रिया, अन्तर्सम्बन्ध र सामाजिक संरचनाको अन्तर्सम्बन्धका आधारमा निर्धारित हुन्छ । यही विविध पक्षको वस्तुनिष्ठ एवम् निष्पक्ष अध्ययन साहित्यको समाजशास्त्रमा गरिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि निश्चित पद्धतिहरूको प्रयोग गरिन्छ, जसको चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

ऐतिहासिक पद्धति

समाजको वर्तमान अवस्था एवम् स्वरूपको आधार

अतीत नै हो । क्रमिक विकासका विभिन्न पक्षहरू इतिहाससित जोडिएका हुन्छन् । विगतका सामाजिक सङ्घ-संस्थाहरूको अवस्था, उत्पत्ति, विकास र रूपान्तरणका विभिन्न प्रक्रियागत वस्तुस्थितिको ज्ञान लिन इतिहासको सहयोग लिन वाञ्छनीय हुन्छ । यसरी सामाजिक संस्थाहरू, तिनको विकास-प्रक्रिया र मानव सभ्यताबारे अध्ययन गर्न इतिहासको सहयोग आवश्यक हुन्छ । वस्तुतः इतिहासको सहयोगबाट कुनै विषयको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन ऐतिहासिक पद्धतिमा हुन्छ । ऐतिहासिक पद्धतिको परिभाषाका क्रममा गुप्ता (१९८२)ले भनेका छन् : विगतका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू सामाजिक सम्बन्ध, समाज तथा संस्कृतिको सूक्ष्म एवम् विस्तृत अध्ययनका लागि प्रयोग गरिने पद्धति ऐतिहासिक पद्धति हो (पृ. ८९) ।

साहित्य एक संस्था हो । यसको उत्पत्ति विकास र परिवर्तनको अध्ययन ऐतिहासिक पद्धतिका आधारमा गर्न सकिन्छ । यस पद्धतिका माध्यमबाट साहित्य संस्था, त्यसको उत्पत्तिको कारण संरचना एवम् ऐतिहासिक परिवर्तनका कारक तत्त्वहरू आदिको आँकलन गर्न सकिन्छ । साहित्यको इतिहास नै मानवीय सामाजिक संस्कृतिको उत्थान, पतन, परिवर्तन तथा सामाजिक संस्थाको उत्पत्ति एवम् विकासको इतिहास हो । साहित्य सामाजिक दस्तावेज भएकाले यसबाट विगत र वर्तमानको मूल्याङ्कन र भविष्यको रेखाङ्कन गर्न सकिन्छ । मूलतः ऐतिहासिक पद्धतिका माध्यमबाट निम्नलिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

- साहित्यमा रहेको समाज, त्यसको उत्पत्ति एवम् विकास र वर्तमान स्वरूपको निरूपणका लागि तथ्यात्मक अध्ययन गर्न,
- साहित्य संस्थाको उत्पत्ति, विकास तथा ऐतिहासिक परिवर्तनको विश्लेषण गर्न,
- साहित्यिक संरचनाको निर्माण गर्ने एकाइ, तिनीहरूको आपसी सम्बन्ध तथा तिनीहरूको स्वरूप र सम्बन्धमा हुने परिवर्तन तथा साहित्य सिर्जनामा ती संरचनाहरूको स्थिति र भूमिकाको निरूपण गर्न,
- जनरचिमा देखिने उतार-चढावको अध्ययन गर्न,

- साहित्य-सिर्जना गर्ने विभिन्न एकाइहरूको उतार-चढाउ र त्यसले पार्ने प्रभाव र परिवर्तनको अध्ययन गर्न,
- साहित्यको इतिहासलाई समाजशास्त्रीय आधारमा वर्गीकरण गर्न,
- साहित्यका विभिन्न विधाहरूको कालक्रमिक अध्ययन, उत्पत्ति र विकासका साथमा त्यसलाई अस्तित्ववान् बनाउने कारक एवम् परिस्थितिको खोजी गर्न,
- साहित्य समालोचनाको ऐतिहासिक विकासक्रमद्वारा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिको स्थापना गर्न ।

तुलनात्मक पद्धति

तुलनात्मक पद्धति समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिको एक महत्त्वपूर्ण विधि हो । प्रारम्भमा मानवशास्त्रीहरूले यस पद्धतिको प्रयोग गरेका थिए । गुप्ता (१९८२)को धारणाअनुसार मानवशास्त्री हर्स कोबिट्सले यस पद्धतिको व्याख्या गर्दै व्यक्तिगत विशेषता आदिका आधारमा मानव विकास क्रम तथा मानवीय आस्था र विश्वासको बिजबिन्दुलाई स्थापित गर्ने प्रयत्न गरेका छन् (पृ. ९१) । यस सिद्धान्तको प्रयोग अगस्त कोम्त, स्पेन्सर, दुर्खिम, मेक्सबेबर आदिले समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा गरेका छन् । तुलनात्मक पद्धतिमा कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि विद्यमान तथ्यहरूको विश्लेषण गरिन्छ । यसमा घटनाक्रमको कारण खोजिन्छ र कारण र तथ्यका आधारमा घटनाको तुलनात्मक अध्ययन गरिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा यस पद्धतिको प्रयोगबाट निम्नलिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ :

- साहित्यमा रहेका समानता र भिन्नताका आधार र स्वरूपको अध्ययन,
- साहित्यिक विधाहरूमा समय-समयमा आउने उतार-चढाउ, पाठक वा भावकको विरोध वा समर्थनको कारणको खोजी,
- मौखिक परम्परामा जीवन्त साहित्य र लिखित परम्परामा स्थापित साहित्य एवम् तिनमा सन्निहित विचार आदिको तुलनात्मक अध्ययन,

- समकालीन साहित्यका विविध विधाहरूको उद्गम स्रोत, विभिन्न विधाका बिचको पारस्परिक सम्बन्ध, लोकप्रियतामा आउने अन्तर र त्यसका कारणको खोजी,
- क्षेत्रीय तथा युगीन साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनद्वारा साहित्यमा विद्यमान सामान्य प्रवृत्तिहरूको खोजी तथा त्यसको पृष्ठभूमिका कारकहरूको व्याख्या,
- स्रष्टा, द्रष्टा र भोक्ताको सामाजिक स्थिति, युगीन मान्यता, उतार-चढाउ र पारस्परिक सहयोग र सङ्घर्षको अध्ययन,
- साहित्यको प्रचलित आदर्श, त्यसको प्रारूपको वर्गीकरण र श्रेणी विभाजन गरी तथ्यात्मकताको खोजी,
- साहित्यको पारस्परिक प्रभाव र परिणामको तुलनात्मक अध्ययन, र
- तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययनका आधारमा विश्वसाहित्य एवम् इतिहासको सार्वभौम आधारको खोजी ।

संरचनात्मक एवम् प्रकार्यात्मक पद्धति

यस पद्धतिले समाजशास्त्रीय अध्ययनमा कुनै सामाजिक एकाइहरूका बीचको पारस्परिक सामाजिक सम्बन्ध, उक्त सम्बन्धले समाजमा दिने योगदान तथा अन्तर्सम्बन्धमा समावेश वस्तु वा तत्त्वको क्रमबद्ध अध्ययन गर्दछ । संरचना अभिन्न व्यवस्था होइन, यसभित्र स्थायी प्रतिमानहरूको प्रकार्यात्मक सम्बन्धका आधारमा विभिन्न एकभन्दा बढी एकाइहरूको मिलन भएको हुन्छ । यसरी विभिन्न एकाइहरूको मेल भएर एक व्यवस्थाको निर्माण हुन्छ । यो एउटा जटिल, तर उपयोगी पद्धति हो । जोन्सनले संरचनात्मक पद्धतिको व्याख्या गर्दै भनेका छन् : कुनै पनि वस्तुको रचना त्यसको अङ्गका बीच विद्यमान अपेक्षाकृत स्थिर अन्तर्सम्बन्धबाट निर्माण हुन्छ (गुप्ता, १९८२, पृ. ९३) । 'अङ्ग' शब्दले कुनै वस्तु वा घटनाको अभिन्नता जाहेर गर्छ र कुनै निश्चित मात्रामा रहने स्थिर वस्तुका अवयवहरूको सङ्केत गर्छ । सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण वैयक्तिक अन्तर्सम्बन्धका क्रिया-प्रतिक्रियाबाट हुन्छ । त्यसैले सामाजिक संरचनाको खोजी यिनै अन्तर्सम्बन्ध र अन्तरक्रियाको नियमित वा

पुनरावृत्त भएका कार्यहरूमा गर्नुपर्छ । प्रकार्य सामाजिक व्यवस्थालाई क्रियाशील बनाउने विशिष्ट सामाजिक प्रचलन तथा योगदान हो । प्रकार्यअन्तर्गत स्वतन्त्र ढङ्गले सामाजिक संरचना, तिनको स्थिति, भूमिका आदिको कारण र परिणामको अध्ययन गरिन्छ । एच. डी. डङ्कन, लुसिए गोल्डम्यान, एम. सी. अलब्रेख्ट आदि विद्वान्हरूले साहित्यमा संरचनात्मक-प्रकार्यात्मक पद्धतिको चर्चा एवम् प्रयोग गरेका छन् । मूलतः यस पद्धतिको सहयोगले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा निम्न लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ :

- लेखक, पाठक, आलोचक, प्रकाशक आदिको स्थिति, तिनको स्थितिमा आउने परिवर्तन, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव र त्यसले पार्ने समानता र भिन्नताको विश्लेषण गर्न र
- संरचनात्मक एकाइमा भएको परिवर्तनको फलस्वरूप साहित्यमा स्थापना हुने दुर्बोध्य एवम् अर्थान्तरको सम्भावनालाई त्यसमा संरचनाको गहन विश्लेषण गरी समस्याको निरूपण गर्न ।
- मूलतः समाजशास्त्रीय हेराइमा साहित्यको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन । साहित्य समाजको अभिव्यक्ति हो, समाजको संरचना र साहित्यक प्रक्रियाका व्यक्तिगत संरचनाको रूप साहित्य हो । त्यो संश्लिष्ट रूपलाई छुट्ट्याएर जीवन-जगत्का विभिन्न क्षेत्रसित यसको सम्बन्धको खोजी साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा हुन्छ । यी अवयवहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनका लागि ऐतिहासिक, तुलनात्मक एवम् संरचनात्मक-प्रकार्यात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ ।

समाजशास्त्रीय अध्ययनको मानदण्ड

साहित्य वैयक्तिक सिर्जन हो तर व्यक्तिको व्यक्तित्व समाजले निर्माण गर्छ । सामाजिक चापबाट व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण हुने भएकाले व्यक्तिले कृतिमा सामाजिक अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्ने क्रममा साहित्यको सिर्जना गर्छ । त्यसैले साहित्य केवल व्यक्ति कलाकारको अभिव्यक्ति मात्र नभएर उसको देश, काल, वातावरण, संस्कृति, परम्परा र समग्र परिवेशको कलात्मक प्रस्तुति

पनि हो (त्रिपाठी, २०३६, पृ. ५६५) । साहित्यकारको मूल्याङ्कन सामाजिक सन्दर्भमा गर्ने र सामाजिक विकास र उन्नयनमा साहित्यको भूमिका खोज्ने परम्परा नवीन भए पनि यी दुवैका बिचको शाश्वत सम्बन्ध सूत्र ज्यादै पुरानो छ । साहित्य मानव-चेतनाको अभिव्यञ्जना पनि हो । साहित्यको समीक्षाको मानदण्ड खोज्न पनि यसैको विकासमा समाज निर्माणको प्रारम्भिक रूपरेखा तयार भएको मान्दा अत्युक्ति हुँदैन । शाश्वत तथा व्यापक सन्दर्भमा मानवीय अनुभूतिभित्र प्रथमतः अभिव्यक्त रूपमा नै साहित्यले गर्भधारण गरेको विषयमात्र मान्नु मूर्खता हुनेछ । त्यसकारण साहित्यकार सामाजिक संरचनाको प्रयोगशील वैज्ञानिक पनि हो । वरिष्ठ साहित्यिक समाजशास्त्री इपिली तेनले भने जस्तै साहित्य साहित्यकारको वैयक्तिक अभिव्यञ्जना मात्र नभएर सामाजिक परिवेशको अभिव्यक्ति पनि हो । उनका विचारमा साहित्य प्रजाति, क्षण र पर्यावरणको संयोजनबाट सिर्जना हुन्छ । प्रजातीयतालाई विशेष महत्त्व दिँदै तेनले प्रजातिअन्तर्गत व्यक्तिको सहज एवम् वंशानुगत विशेषता मानसिक बनावट तथा शारीरिक संरचना आदिको चर्चा गरेका छन् (पाण्डेय, १९८९, पृ. १२४) । प्रजातीय चेतनाको निर्माण उसको इतिहास, कला र दर्शनले गर्छ भन्ने तेनको मान्यतासित पनि अधिकतम सहमति राख्न सकिन्छ । साहित्यमा युगीन विचार वा चिन्तनको प्रतिबिम्ब झल्किन्छ, त्यसैले साहित्य सिर्जना गरिएको क्षण वा युगको भूमिकालाई न्यून गरियो भने मूल्याङ्कनले उचित निष्कर्षको परिपाक पस्कन सक्तैन । तेनले कुनै युगमा कुनै विचार प्रधान भएर रहेको हुन्छ, त्यसको कुनै बौद्धिक सच्चाइ हुने भएकाले सम्पूर्ण समाजलाई प्रभावित गर्न सक्छ (पाण्डेय, १९८९, पृ. १२५) भन्ने तर्क अगाडि सारेर युगीन पृष्ठभूमिको महत्त्वलाई औचित्यपूर्ण ठहर्‍याएका छन् । वस्तुतः कृतिभित्र समाजशास्त्रको अध्ययन गर्दा तेनले अधि सारेको प्रजाति, क्षण र पर्यावरणको खोज वा अध्ययन पनि अनिवार्य हुन आउँछ ।

फ्रान्सेली अनुभववादी साहित्यिक समाजशास्त्री रबर्ट स्कार्पिट कृतिलाई त्रिभुजाकारमा कृति, पाठक र लेखक गरी वर्गीकरण गरेर विश्लेषण गर्नुपर्ने मान्यता राख्छन् (गुप्ता, १९८२, पृ. ७३) । वास्तवमा, पाठकको

रुचि र कृतिले पाठकमा पार्ने प्रभाव पनि उत्तिकै विवेच्य छन् । साहित्यकारको समसामयिक वातावरण भन्नु नै उसको समाज, संस्कृति, अतीतका अनुभूति र भविष्यका आकाङ्क्षा आदि पर्न आउँछन् । साहित्यकारले आफ्नो परम्परागत साहित्यिक प्रवृत्ति र प्रभावलाई पनि प्रेरणाका रूपमा ग्रहण गरेर साहित्य सिर्जना गर्छ । यसरी कुनै पनि साहित्यकारको आन्तरिक संस्कार र बाह्य वातावरणको चापभित्रै साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माण हुने कुरा निसन्देह छ । यही संस्कार, संस्कृति र वातावरण कृतिमा प्रविष्ट हुने भएकाले युगीन सन्दर्भहरूको तुलनात्मक महत्त्व देखिन आउँछ ।

कृतिभित्र सांस्कृतिक मूल्यहरू जीवन्त रूपमा आएका हुन्छन् । साहित्यिक समाजशास्त्री लियो लावेन्थल आधुनिक समाजमा संस्कृतिको अध्ययन गर्ने भरपर्दो स्रोत नै साहित्यलाई मान्दछन् (पाण्डेय, १९८९, पृ. १२४) । कथाभित्र पनि जीवन सन्निहित हुन्छ । अर्का वरिष्ठ साहित्यिक समाजशास्त्री रेमन्ड विलियम्स संस्कृतिलाई जीवनको समग्र पद्धति मान्दछन् (पाण्डेय, १९८९, पृ. १७४) । समाज विभिन्न जात, वर्ग आदिमा विभाजित भएर रहने हुँदा त्यहाँ सांस्कृतिक प्रदायिकका पनि भिन्ना-भिन्नै व्यवस्थाहरू रहनु स्वाभाविक हुन्छ । लोबेन्थल लेखकले आफ्नो कृतिमा वस्तु, घटना तथा संस्थाहरूको यथार्थ रूपलाई मात्र होइन सांस्कृतिक चेतना, मानवीय अनुराग एवम् सामाजिक मान्यता र अनुभूति पनि व्यक्त गर्छ भन्ने धारणा राख्छन् (पाण्डेय, १९८९, पृ. १३६) । यसरी हेर्दा हामी के पाउँछौं भने लेखकको मान्यता वा अनुभूतिका निर्णायक तत्त्वहरूको खोजबिन समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा आवश्यक हुन्छ । सामाजिक-सांस्कृतिक परम्परा र वातावरण लेखकको मानसिक संरचनाका निर्णायक हुन् । यस अर्थमा कृतिभित्र युगको सांस्कृतिक पक्ष जीवन्त हुन्छ । अतः साहित्य कुनै युगविशेषको सांस्कृतिक सङ्ग्रहालय पनि हो । यसकारण साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा सांस्कृतिक पक्षलाई पनि कृति विश्लेषणको आधार मानिन्छ ।

कुनै घटना वा यथार्थ तथ्यहरूलाई सामाजिक कथाकारले वा साहित्यकारले आफ्नो कृतिमा काव्यात्मक धर्मद्वारा अनुबन्धित गरी प्रविष्ट गर्छ । लेखक समाजको चेतनशील व्यक्ति हुने भएकाले समकालीन युग,

वातावरण, संस्कृति वा परम्पराको विरोध वा समर्थन गर्छ, ऊ यथास्थितिको पक्षपोषण गर्दैन । समर्थन वा विरोधका पनि कारण हुन्छन् । यसरी साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा कार्य-कारण सम्बन्धको खोजी पनि अनिवार्य सर्तका रूपमा उपस्थित हुन पुग्छ ।

एउटा निश्चित भूगोलमा अवस्थित हुँदाहुँदै पनि एउटै क्षेत्रका मानिसहरूको विचार, चिन्तन अलग-अलग हुने र लामो भौगोलिक दूरीका अतिरिक्त पनि निश्चित वर्ग, समुदाय वा प्रदायभित्र एकै प्रकारको सोचाइ, चिन्तन हुने गरेको पाइन्छ । यस्तो विशेषतालाई गोलडम्यानले विश्वदृष्टिका आधारमा निरूपण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । लेखकको विचार तथा समाजको विचारको अन्तरक्रिया स्वतः भइरहने र त्यसबाट एउटा औसत तर अमूर्त विचारको जन्म हुन्छ, त्यो विश्वदृष्टि हो भन्ने उनको मान्यता पाइन्छ । वर्गीय र सामाजिक चिन्तन तथा कृतिमा विचारको समानधर्मिता विश्वदृष्टिअन्तर्गत पर्न आउँछन् (घिमिरे, २०५८ 'क', पृ. ५७) । अतः साहित्यकार तथा समाजको कुनै वर्ग विशेषको चिन्तन औसत रूपमा कृतिभित्र आउने भएकाले कृतिमा विश्वदृष्टिको खोजी गर्नु पनि साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि आवश्यक देखिन्छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रमा साहित्य र समाजको दोहोरो अन्तरसम्बन्धको खोजी गरिन्छ । त्यसै गरी कृतिको अध्ययन गरेपछि पाठकले गर्ने अनुभूतिलाई पनि अध्ययनको सैद्धान्तिक मानदण्डका रूपमा लिने गरिन्छ । रेमन्ड विलियम्स कृतिको सिर्जना नै अनुभव वा अनुभूतिमा आधारित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । उनले कृति अनुभूतिको संरचना हो र अनुभूतिको संरचनाचाहिँ लेखकले गर्ने अनुभूति, पाठकले गर्ने अनुभूति तथा समाजका सम्पूर्ण वर्ग वा तहको अनुभूतिको उपजका रूपमा हुने बताएका छन् । वास्तवमा लेखक, पाठक वा आलोचकको मनोविज्ञान अनुभव वा अनुभूतिमार्फत आउने भएकाले उनको यो मान्यता पनि समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

निष्कर्ष

समाजशास्त्रीय सैद्धान्तिक आधार र तथ्यहरूलाई अगाडि सारेर समाज र साहित्यको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन विश्लेषणमा प्रयुक्त गर्दा सामाजिक परम्परा, इतिहास, संस्कृति, धर्म, दर्शन, कला आदि सम्पूर्णलाई एउटै वृत्तभित्र खोज्न सकिन्छ । त्यसैले साहित्यको इतिहास जाति वा समाजको इतिहास हो । समाजभित्रको रीतिरिवाज, आचारविचार, चालचलन, मानवीय अभिलाषा, दुःख, सुख, ईर्ष्या, बिस्मात, हाँसो, आँसु तथा सांस्कृतिक परम्परा र प्रचलनका सङ्घटन र विघटन, आकर्षण र विकर्षण आदिलाई साहित्यले जति सूक्ष्म रूपमा देखाउन सक्छ, त्यति इतिहासले पनि देखाउन सक्तैन । यस आधारमा साहित्य सामाजिक दस्तावेज पनि हो । वस्तुतः साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि प्रजाति, युग र पर्यावरण, कार्य-कारण, विश्वदृष्टि, दोहोरो भूमिका (स्रष्टा र द्रष्टा वा भावक), अनुभूतिको संरचना, भाषा आदि सैद्धान्तिक मापदण्डहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

साहित्यको संसार केवल सौन्दर्य र प्रेमको एकान्त साधनामा मात्र चल्दैन, यो समाजको आर्थिक ढाँचा, राजनीतिक परिवेश, सामाजिक ढाँचा र सांस्कृतिक संस्थाद्वारा धेरै हदसम्म प्रभावित हुन्छ । यसमा आलोचकको वाग्विलास र बौद्धिक बहसका माध्यमबाट सार्थक एवम् प्रयोजनपरक समालोचना हुन्छ । समाज आर्थिक, भौतिक, नैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक अन्तरसम्बन्धको सन्जाल हो । लेखक, पाठक, भावक पनि यसै समाजको उत्पादन हो र समाजमा नै व्यक्ति अन्तरघुलित हुन्छ । समाजबाट कच्चा पदार्थ लिएर आफ्नो अनुभूति, अनुभव र कल्पनाको ऊर्जा लेखकले कृतिमा रोपेको हुन्छ । कृति पाठकसम्म पुग्छ, पाठक समाजमा लेखक पनि रहन्छ । यसै पृष्ठभूमिलाई उसले पुनः प्रशोधन गरी कृति परिस्कृत गर्दछ । यो प्रकृया कुमालेको चक्र जस्तै हुन्छ । यसकारण सिद्धान्ततः कृतिको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा अनुभूतिको संरचनाले काम गर्दछ । यी यावत सन्दर्भमा कृतिको समाजशास्त्रीय विश्लेषणमा तथ्यहरूको निरूपण आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- गुप्ता, बी.डी. (ई. १९८२). साहित्यका समाजशास्त्र. नेशनल पब्लिसिड हाउस ।
- गौतम, कृ. (२०५०). आधुनिक आलोचना अनेक रूप अनेक पठन. साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे, मु. (२०५८ 'क'). गुरुप्रसाद मैनालीका कथा : छोटो परिचय. गरिमा, २०(४), ५७-६१ ।
- घिमिरे, मु. (२०५८ 'ख'). नासो कथा सङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन (अप्रकाशित स्नातकोत्तर सोधपत्र). नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- डायना, ल. र उड, ए. स्वि. (ई १९७२). द सोसियोलोजी अफ लिटरेचर. ग्रानाडा पब्लिसिड लिमिटेड ।
- त्रिपाठी, बा. (२०३६). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा. दो.सं., साभा प्रकाशन ।
- नगेन्द्र. (ई. १९८२). साहित्यका समाजशास्त्र. नेशनल पब्लिसिड हाउस ।
- पाण्डेय, मै. (ई. १९८९). साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका. हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- बराल, ऋ. (२०५६). उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र. साभा प्रकाशन ।
- सचदेव, डी. आर. (ई १९७९). समाजशास्त्र के सिद्धान्त. किताब महल इलाहाबाद ।